

*Ратко Љубојевић**

БАЛКАНСКО ПИТАЊЕ У ВРЕМЕ БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА

Сажетак

Аутор полази од хипотезе да је Балкан богата територија која је привлачила освајаче или су они, у циљу великих освајања или ратних сукоба, морали да пређу простор Балкана. Велике силе, па чак и савези Великих сила нису могли да удовоље сопственим интересима а да не угрозе интересе балканских народа. Велики рат је посведочио да велики сукоби за собом остављају велика разарања. И поред жеље да се рат предупреди дипломатијом, међународним конференцијама, склапањем међудржавних савеза ситуација неретко измакне контроли. Због тога је важно истраживати узроке сукоба и на време решавати надолazeће кризе.

Кључне речи: Балкан, Велике силе, сукобљени интереси.

УВОД

Србија је простор на коме су пронађени остаци винчанске културе. На њеном тлу је територија на којој је римски цар Гај Валериј Максимилијан Галерије саградио резиденцију. У његовој близини основан је Виминацијум, стратешки војни логор и град са специјалним статусом. То су само неке од историјских чињеница да је простор Балкана био у фокусу свим пређашњим империјама. Пун водотокова, умерене континенталне климе, плодне земље богате рудним лежиштима био је примамљив свим освајачима. Такав освајачки тренд наставио се и у доба савремене цивилизације.

* Академија за националну безбедност, Београд.

СУКОБ ИНТЕРЕСА ВЕЛИКИХ СИЛА НА ТЕРИТОРИЈИ БАЛКАНА

Од античке филозофске мисли па до савремене, наука настоји да дефинише суштину функционисања света. Настанак великих држава, усмерен је деловањем експанзионистичких елита, вођеним потребом за престижом, жудњом за трајним увећањем моћи и потребом за непрестаним увећањем профита. Наиме, овако дефинисан однос у *арени империјалних тежњи*, означава јасну трку за увећањем политичке, економске и демографске моћи. Онај ко изгуби у борби, не само да терен препушта својим конкурентима већ иде путем сигурне пропасти. (Минклер 2009, 31).

Простор Балкана је у географском смислу нераскидиви део Евро-азијског континента. Стога, Балканско полуострво, поима се и одређује кроз политичко-географски однос целокупног Евро-азијског простора. Заправо, географски положај је динамичан однос територијалне, односно државотворне целине, према природним и друштвеним компонентама географске средине у ближем и даљем окружењу. Њега одређују две групе међусобно повезаних фактора: *географски и политички*. У просторном смислу, политичко-географски положај можемо дефинисати као динамичан однос територијалне целине према природним и друштвеним компонентама географске средине, релевантним за унутрашње политичке односе, као и за спољнополитичке односе према другим територијалним целинама и међународним организацијама (Степић 2001, 22). Поред политичког фактора и политичко-географске одлике битно одређују геостратешки положај државотворне територије, нарочито у геополитичком и геоекономском смислу. Наиме, анализа политичко-географског положаја подразумева посматрање решења или последица узајамних односа у зависности од географских могућности и политичких интереса. (Грчић 1989, 80).

Историчари се слажу да се *Источно питање* као однос међу Великим силама наметнуло у време осиромашене државне благајне Османске империје. Треба додати да је на овакво унутрашње економско стање Османске државе,

додатно утицала и Међународна аграрна криза из 1873. године. Иностранци зајмови су у том периоду почели да коче функционисање државног апарата који се гушио у иностраним кредитима. Новчана потраживања страних поверилаца редовно су стизала на наплату доспелих кредита а посрнула османска привреда није била у ситуацији да ове кредите редовно сервисира.

Према подацима до којих је дошао *Donald C. Blaisdell*, укупан државни дуг Османске царевине, 1875. године износио је двеста милиона фунти стерлинга. Годишња отплата државног дуга износила је петнаест милиона фунти стерлинга а укупан државни приход из кога се отплата зајмова издвајала износио је свега осамнаест милиона фунти стерлинга. (Blaisdell 1929, 74). Према простој рачуници, држави је остајало само три милиона фунти стерлинга за покриће свих осталих државних трошкова. Последица оваког стања било је увећање пореза на свим нивоима. Пореска стопа је у једном тренутку износила чак 60% сељачких прихода. Наиме, систем сакупљања пореза био је застарео и нефункционалан. Обављао се на четири нивоа, што је био главни разлог да у државну касу стиже недовољно новца. Централна власт покушавала је да изменом закона стане на пут организованој корупцији и малверзацијама које су се јављале приликом сакупљања пореза. Тром државни апарат, неефикасан начин прикупљања пореза и организована чиновничка похлепа били су јачи од закона и интереса заједнице. Централне власти постале су немоћне а државни систем у новонасталим приликама нагло је почео да се урушава. То се нарочито осетило на простору где су живели православни хришћани, који су због другачије религије морали да издвајају већи порез од суграђана муслиманске вероисповести. Овако наметнуто пореско решење само је по себи урушавало политичку стабилност. (Љубојевић 2009, 307-330).

Развој унутрашњих политичких односа нарочито је утицао на предстојеће решење Источног питања. Велике силе ангажовано су посматрале нарастајуће проблеме Османског царства. Посебну заинтересованост показале су, у првом реду Велика Британија као највећа колонијална сила,

Русија као просторно највећа држава и Немачка, заједно са Аустроугарском којима је *Продор на исток* био стратешки геополитички циљ. У том смислу, Велике силе су још 1871. године одржале *Понтску конференцију* у Лондону где су се сложиле око поништавања одредби Париског мира из 1856. године. Тим одредбама је потврђен престанак неутралности области Црног мора. Овоме развоју међународних односа допринео је завршетак француско-пруског рата, где је Француска као поражена, престала да штити интересе Османског царства. Новонастала ситуација, након Наполеоновог пораза, потпуно је била у складу са интересима британске круне. Некадашња равнотежа мултиполарних снага била је наново успостављена. Велика Британија је несметано могла да се врати хегемонистичкој колонијалној политици. Она је уз помоћ ратне флоте контролисала морске путеве. Снажним дипломатским активностима стварала је међудржавне војне савезе и на тај начин директно утицала на политичке прилике на старом континенту. Поред овога, индустријска револуција снажно је утицала на међународно тржиште робе и капитала, што је ишло у прилог британској привреди. (Минклер, 50).

Већ наредне, 1872. године наставила се снажна дипломатска активност Великих сила. У Берлину су се састали цареви Русије, Немачке и Аустроугарске који су том приликом постигли прелиминарни споразум о новом дипломатском савезу. Овај савез формално је потписан у Шенбруну 6. јуна 1873. године што је била међународна политичка основа стварању Велике источне кризе, која је кулминирала након 1875. године.

Царска Русија је природно, у том тренутку била најзаинтересованија за дезинтеграцију Османског царства. Од тог доба Русија је постала један од незаобилазних фактора у решавању балканског питања. (Екмечић 1989, 276).

Са друге стране, православни Српски свет на Балкану, притешњен великим порезима али и слободарским идејама објавио је 18. јуна 1876. године рат Османској царевини. Међутим, овом рату предходила је интензивна дипломатска активност свих Великих сила. Још током 1874. године Аустроугарска монархија покренула је трговинску политику

ширих размера према Истоку. Наиме, циљ је био да са подунавским кнежевинама закључе повољни билатерални трговински споразуми. Русија и Немачка, као чланови Тројецарскога савеза сматрале су овакву дипломатску активност сасвим исправном. Ариф-паша, тадашњи министар иностраних послова Османске царевине жестоко се опирао дипломатским корацима Тројецарског савеза, сматрајући га контрадикторним Париском уговору из 1856. године. Наиме, у члану 7 Париског уговора силе потписнице гарантовале су опстанак Османског царства. У дипломатској ноти коју је Велика Порта против оваквих активности уручила Аустро-угарској монархији постављено је директно и недвосмислено питање: *да ли неће доћи дан, када ће људска воља бити немоћна, да заустави струју, којој се даје мах толиким повредама уговора?* Нота је садржала врло разуман али и визионарски закључак: *да звони глас бојажљиве слутње, да несрећа долази.* (Ристић 1896, 7-8).

Руска царевина је 1876. године, поред снажних дипломатских и војних активности, директно учествовала у рату за ослобођење Србије и Црне Горе. Том приликом, руском генералу Михаилу Глигоријевићу Черњајеву предата је команда над Српском Моравском војском, у том тренутку најважнијом од свих српских, црногорских, херцеговачких и босанских армија. Поред генерала Черњајева, велики број руских официра преузео је одговорна командна места. Од 2400 руских војника, њих шест стотина били су официри. Поред војне помоћи, Русија је на Балкан послала знатну материјалну помоћ у новцу и санитарском материјалу. Планиране борбене активности нису ишла у корист устаника па је генерал Черњајев са Делиграда послао телеграм руском Цару. Том приликом је, због лошег стања на бојишту, од руског Цара захтевао хитно примирје између устаника и османске војске. Након овог телеграма, већ сутрадан 18. октобра 1876. године, руска влада наложила је свом генералу Игњатијеву, који се у том тренутку налазио у Цариграду, да преда Високој Порти ултимативно саопштење у коме се захтева да у року од 48 часова османске трупе прекину све војне активности. У супротном, ако би Велика Порта одбије дипломатску ноту и ако се не успостави примирје, руско-

царски посланик прекинуће све дипломатске односе и са целокупним посланством напустиће Цариград. (Живановић 1923, 339-341).

Примирје је под руским дипломатским притиском одмах успостављено. Испослован је *Status quo ante bellum*, да би се у будуће избегли политички неспоразуми. На тај начин успостављено је сигурно политичко решење које није могло задуго опстати. После тога су обе зараћене стране гледале у правцу Царске Русије, очекујући расплет догађаја у сопствену корист. (Исто, 342).

Са друге стране, Велика Британија није седела скрштених руку. Сопствене империјалне интересе ни једног тренутка није скривала па је отворено стала на страну Османске царевине. Она је здружено снабдевала османску армију оружјем и ратним материјалом. Поред овога, у главном штабу Османске армије, као стручни консултант седео је високи британски официр. Што је већа конкуренција аспираната на хегемонију, то је већа империјална тежња да кроз јавни дипломатски наступ нагласи сопствене захтеве. То је био начин да Бенџамин Дизраели (1804-1881) члан Доњег дома Британског парламента кога је краљица Викторија снажно подржавала дефинише државне интересе. Наиме, он је својим бурним говором у *Кристал паласу* јасно означио да Велика Британија руску политику и дипломатске активности на Балкану и средњој Азији сматра директном провокацијом. (Минклер, 49).

Трка између Великих сила за увећањем политичке моћи утицала је и на оружане активности. Политичку арену ни једна од сила није препутила својим конкурентима. Већ 10. јуна 1877. године руска војска започела је ратна дејства освајајући територије Османског царства. Током јула месеца, битке су се водиле по целој линији европског и азијског фронта. Руска војска била је успешна а њихов став је био да све иде добро и брзо! (Живановић 363). Балкан је током ратних дејстава добијао нове политичке контуре.

Уочи Сан Стефанског примирја, Кнез српски који се борио на страни Руса, послао је генералу Игњатијеву писмо следећег садржаја: Народ српски први је отворио низ крвавих борби за ослобођење своје и својих сународника. Због тога данас, када се деле накнаде за учињене заслуге, Ја

(кнез српски) изражавам зебње којих се не могу ослободити. Наиме, писмо које је српски Кнез послао кнезу Николи и генералу Игњатијеву уручили су 10. фебруара 1878. године пуковници Лешјанин и Катарџија. Писмо се односило на предлог српске Владе у корист проширења јужних српских граница. Са друге стране, руско расположење није ишло на руку српским захтевима. Генерал Игњатијев и Нелидов, као руски пуномоћници били су наклоњени Бугарима па и на штету Срба. Оваквом руском ставу највише је допринела Аустроугарска којој су нове српске границе највише сметале. (Ристић 1896, 121). Наиме, након војних и дипломатских пораза у Немачкој и Италији, Аустроугарска царевина тежиште своје експанзионистичке политике пренела је на Балкан. Утемељење новим територијалним разграничењима и новој међународној политичкој клими на Балкану, допринео је руско-аустроугарски споразум склопљен 15. јануара 1877. године у Пешти. Том приликом је аустроугарски преговарач гроф Андраши, јасно ставио до знања руској страни, да као интересну сферу своје државе сматра цело подручје до зацртане граничне линије Тимок-Вардар-Солун. (Ђоровић, 1936, 9).

Након завршеног Берлинског конгреса 1878. године, властима у Бечу дозвољена је окупација Босне, Херцеговине и Новопазарског Санџака. То је изнова запалило старо супарништво између Русије и Аустроугарске. Тиме је Беч недвосмислено показао интерес да се руски утицај на Балкану смањи а ако прилике дозволе, и потпуно уништи. (Исто). Интереси империјалних сила ни једног тренутка нису јењавали.

УТИЦАЈ ВЕЛИКИХ СИЛА НА ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЛИ

Међународна политичка сцена и прилике на Балкану недвосмислено су утицале на креирање унутрашње политике а нарочито на међусобне односе политичке елите у самој Србији. Интереси Великих сила, понекад су се поклапали са националним интересима српског народа а каткад су били у крајњој супротности. Развоју политичких прилика тога доба нарочито је допринела рецесија Османског царства. То је

била очита прилика да се утицај страних сила искористи за осамостаљивање православног света на Балкану. Заједнички интереси и мудра политика, отварали су врата српској политичкој мисли, која је уз огроман труд и велике жртве била језичак на ваги у тренутку када су Велике силе политички прекрајале Балкан у циљу остварења империјалних интереса.

Овако узаврелу међународну политичку сцену додатно је догревала *златна грозница* која је оборила цену злата на светској берзи. Србија, која је у то доба имала значајну трговинску размену са Аустроугарском, била је присиљена да прати њену монетарну политику. Иако економски слаба, Србија је била принуђена да следи европске вредности. Наиме, српски монетарни систем пратећи Аустроугарску централну банку, установио је француски модел и стандарде Латинске монетарне уније. Новоустановљени монетарни систем био је стабилан, што је био основ тадашњој српској политичкој елити да размишља о осамостаљивању и стварању сопствене државе.

Политичке прилике, према казивању Милоша Симеоновића, београдског свештеника тога доба, сведоче да су у Србији практично постојале само две политичке партије. Либерали или како су их још звали Ристићевци, по Јовану Ристићу тадашњем прваку странке и Конзервативци односно Чумићевци прозвани по њиховом вођи Аћиму Чумићу. Ови први вођени слободарским идејама али и међународним политичким приликама, започели су рат за ослобођење православаца од османског утицаја на Балкану. С обзиром на то да је ратна срећа била променљива и да ствари нису увек ишле планираним током у циљу остварења српске идеје, Конзервативци су дешавања на ратном пољу пренели на поље унутрашњих политичких сукоба. Покушавајући да од Либерала преузму власт острашћени Конзервативци јавно су заговарали освету. Поред преузимања власти, жеља им је била да се Либералима суди, да се политички прваци утамниче да би се створила трајна политичка надмоћ. (Живановић, 345). Примирје које је испословала руска дипломатија 1876. године вратило је османске власти у српске градове и села. Раскол између Либералне и Конзервативне партије био је очигледан а борба за политичку превласт постала је још суровија и неизвеснија.

Иако у Србији политички живот нису водиле програмске партије већ утицајни људи тог доба, политички живот се друштвено развијао и грађански сазревао. Рађале су се слободарске идеје које су утицале на креирање унутрашње и спољне политике. Носиоци модерних идеја били су млади људи школовани на страни, нарочито у Француској где су били у прилици да се упознају са либералним идејама савремене Европе. Са друге стране, још од стварања Кнежевине Србије, за време прве владе Кнеза Милоша постојао је огроман политички јаз. Са једне стране стајали су *туркофили* а са друге *русофили*. Сам назив карактерисао је њихове политичке ставове који су били у великој супротности. Наиме, од самог зачетка политичке мисли, борећи се за политичку превласт, један део политичке елите залагао се за турски Устав из 1838. године. Поменути Устав ограничавао је врховну власт суверена што је за последицу имало јачање олигархије у циљу поделе власти. (Митриновић, Брашић 1937, 98).

Развијени политички живот је у време друге владавине Кнеза Милоша ојачао политичку групацију *Староконсервативаца* која је у својим рукама држала целокупну државну управу. Разлика између Либерала и Староконсервативаца била је у томе што су либерали истицали начело народне суверености. За разлику од њих Староконсервативци су сматрали да народ није зрео за политичке слободе па је стога целокупна власт морала бити у рукама владара и његових најближих сарадника. (Исто). Касније, Староконсервативце наследили су Младоконсервативци који су под утицајем слободоумне западњачке интелегенције желели да од патријархалне земље направе модерну европску државу са јасно уређеним својинским односима, модерним уставом и савременим правним системом. (Исто, 100).

Српски Устав из 1888. године био је тежња владара да се партије искористе за напредак и просперитет државе а никако за политичку борбу која може довести државу у опасну и велику кризу. На крају, српски Устав је био дело компромиса свих релевантних политичких партија. Међутим, према мишљењу Николе Пашића устав је био основ да се у том тренутку најмасовнија политичка странка, *Народна радикална*, развија у духу сопствених програмских циљевима.

(Исто, 114). Њен лидер, Никола Пашић није крио личну проруску оријентацију стварајући услове за блиску сарадњу. Из жеље за блиском политичком сарадњом и подршком Русије, Пашић је покушао да уговори женидбу Александра Обреновића са руском принцезом.¹ Због таквог политичког става аустроугарска штампа је Николу Пашића демонизовала као *германофоба*. Он је на опаске и претње из Беча одговарао да је *Србија мала и слаба земља према Аустрији али њено достојанство није ни за длаку слабије од достојанства ма које друге независне државе*. (Симеуновић 2003, 493).

Својим прикривеним утицајем, велике силе премештале су дипломатско и политичко бојиште са међународне сцене на територију Србије. Немачки канцелар Ото фон Бизмарк изнео је политички став још 1879. године када је нагласио да су *Само Србија и Црна Гора на Балкану камен спотицања на путу Аустрије*. (Ђоровић, 1936, 29). Разлог оваквом Бизмарковом ставу била је очигледна помоћ Русије која је подстицала Србију у њеним напорима националног ослобођења, економског и културног јачања а све у циљу стварања суверене и независне државе. (Кнежевић, 2009, 31).

Решењу балканског питања, у већ сложеним односима Русије и Аустроугарске, компликује утицај Велике Британије која има сопствене интересе и циљеве. Наиме, Велике сила нарочито су се судариле на простору Старе Србије. У интересу империјалних тежњи Велике Британије, Виљем Еверт Гледстон (1809-1898), један од најзначајнијих британских политичара XIX века залагао се за принцип да *Балкан треба оставити балканским народима*. Рачунао је да би се на тај начин сузбио руски и аустријски утицај на поменутом простору. Са друге стране, Србија по саветима Гледстона а опет у интересу британске круне, ни у ком сличају не би смела да своју националну и слободарску активност спроводин јавно и отворено. Гледстон је у својим замислима и плановима ишао даље предлажући тајне акције званичне Србије. Заговарао је организовање тајних српских добровољачких одреда у циљу националног ослобођења и уједињења. (Раствовић, 2000, 120-121).

1 АСАНУ-11721, дипломатсак преписка Николе Пашића, видети Пашићев извештај М.И.Ј. од 10.10.1983.

Оваквој политичкој клими допринело је политичко насиље у Босни и Херцеговини од стране владајуће Аустроугарске. У току устанка српског народа у Херцеговини 1882. године група устаника из Невесиња послала је Посланицу тадашњем премијеру Велике Британије Гледстону о разлозима устанка. Устаници су изнели да политика Аустроугарске није била да се у Босни и Херцеговини осигура мир и благостање, већ да се српско народно име, језик и обичаји потисну. Свако ко би се користио српским именом проглашаван је за велеиздајника. Циљ аустроугарског уласка у Босну био је плански део освајачке империјалистичке стратегије *Продора на Исток*. У посланици устаници су наводили конкретне примере како су православна деца у аустријским школама учила да је Свети Сава био лопов. Рушене су српске Правосланне цркве и џамије Срба муслиманске вероисповести. Била су суспендована основна људска права и људске слободе а непослушно становништво одвођено је у апсане. У најбруталнијим случајевима а нису били реткост, политички непослушни Срби одвођени су на вешала. Интерес Аустроугарске царевине био је да завади Србе православне и муслиманске вероисповести и продуби раскол међу домаћим становништвом сталним субверзивним активностима. (Исто, 127).

ЗАКЉУЧАК

Балканско питање ни данас није решено до краја. Заправо у политици нема фактичког и трајног стања. Свет је живи организам. Његови делови вечно се сукобљавају. Природно, војно, економски, религијски а моћ и снага тих интересних целина често бива променљива.

Балкан је одувек тежио самосталности а Велике силе супротно. Увек су покушавале да увећају сопствени политички утицај на поменутом простору у циљу овладавања територијом. Политичке прилике кроз векове често су се биле променљиве. Аристотел је говорио да је историчар видовњак окренут у назад што нам говори да ће простор Балкана и даље бити изазован и још дуго турболентан у сваком смислу.

РЕФЕРЕНЦЕ

- АСАНУ-11721: *дипломатсак преписка Николе Пашића*, видети Пашићев извештај М.И.Ј. од 10.10.1983.
- Blaisdell D. C.: *European Financial Control in the Ottoman Empire*, New York, 1929.
- Грчић М.: *Опита политичка географија*, Географски факултет ПМФ, Београд, 1989.
- Екмечић М.: *Стварање Југославије 1790-1918*, књига друга, Просвета, Београд, 1989.
- Живановић Ж.: *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књига прва, Геца Кон, Београд, 1923.
- Кнежевић М.: *Србија и Русија*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Митриновић Ч, Брашић М. Н.: *Југословенске народне скупштине и сабори*, Издање Народне скупштине Краљевине Југославије, Београд, 1937.
- Љубојевић Р.: „О политичком насиљу у Србији у време распада османског царства“, *Политичка ревија*, бр. 4, 2009.
- Минклер Х.: *Империје - логика владавине светом-од старог Рима до Сједињених Држава*, Службени гласник, Београд, 2009.
- Растовић А.: *Велика Британија и Србија 1878-1889*, Службени лист СРЈ и Историјски институт Српске академије наука и уметности, Београд, 2000.
- Ристић Ј.: *Дипломатска историја Србије*, књига прва, Просвета, Београд, 1896.
- Симеуновић Д.: *Нововековне политичке идеје у Срба*, књига прва, Институт за политичке студије –Београд и Правни факултет-Бања Лука, Београд, 2003.
- Степић М.: *У вртлогу балканизације*, Службени лист СРЈ и Институт за геополитичке студије, Београд, 2001.
- Ђоровић В.: *Односи између Србије и Аустроугарске у XX веку*, Штампa државне штампарије Краљевине Југославије, Београд, 1936.

Ratko Ljubojevic

**THE BALKAN QUESTION AT THE TIME OF THE
BERLIN CONGRESS**

Resume

The author starts from the hypothesis that the Balkans is a rich territory that attracted conquerors or that they, because of great conquests or war conflicts, had to cross the Balkans. The Great Powers, and even the alliances of the Great Powers, could not satisfy their own interests without endangering the interests of the Balkan peoples. The Great War testified that great conflicts left great destruction behind. Despite the desire to prevent war through diplomacy, international conferences, and the conclusion of interstate alliances, the situation often gets out of control. That is why it is important to investigate the causes of the conflict and resolve the upcoming crises in time.

Keywords: Balkans, Great Powers, conflicting interests.

* Овај рад је примљен 10. априла 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 12. јула 2021. године.